

Boquet, Y. 2017. The Renaissance of Tramways and Urban Redevelopment in France. *Miscellanea Geo-graphica*. № 21 (1). P. 5–18.

Childers, D. & Bois, P. & Hartnett, H. & McPhearson, T. & Metson, G. & Sanchez, Ch. 2019. Urban Ecological Infrastructure: An Inclusive Concept for the Non-Built Urban Environment. *Elem Sci Anth*. № 7. P. 46. DOI: 10.1525/elementa.385.

Gutnyk, M. & Tverytnykova, E. & Sklyar, V. 2019. Commercialization of Scientific Activity at a Higher Technical School of East Ukraine in the Late 19th and Early 20th Century. *Acta Baltica historiae et philosophiae scientiarum. Estonian Association for the History and Philosophy of Science*. Tallinn. Vol. 7 (3). P. 125–138.

Gutnyk, M. & Tverytnykova, E. & Chrzan, K. 2021. The Origins of Electrical Engineering Studies in the Ukraine and their Shaping under the Influence of the European Scientific School (the End of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries). *Przegląd Nauk Historycznych*. № 20 (1). P. 247–270. DOI: 10.18778/1644-857X.20.01.09

Kshinyanovskiy, A. 2015. The Beginning of Lviv Electrification. *Zeszyty Naukowe Wydziału Elektrotechniki i Automatyki Politechniki Gdańskiej*. 43. P. 124–128.

Landru, P. 2011. *Loubat Alphonse (1799–1866)*. [Online]. Available at: <http://surl.li/euibq> [in French]

Park, R. & Kang, D. 2021. Trams, the Evolution and Development of Public Transit in 19th Century — Consideration on the Continuing Use of Trams. *Urban Design*. № 22 (2). P. 161–180. DOI: 10.38195/judik.2021.04.22.2.161

Radoguz, S. & Gutnyk, M. & Zaitsev, R. & Tverytnykova, O. 2019. The Development of Researches in the Electrical Engineering Field in Kharkiv Practical Technological Institute. The personalities. *2019 IEEE 2nd Ukraine Conference on Electrical and Computer Engineering (UKRCON). Conference Proceedings (June 2–6, 2019, Lviv, Ukraine)*. P. 1260–1264. DOI: 10.1109/ukrcon.2019.8879924

УДК 94:355.23(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269755

А. І. Махінько

ORCID: 0000-0002-1970-797

*Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського*

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УЧИТЕЛІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

А. Makhinko

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

*Social and Legal Status of Teaching in the Dnipro Ukraine
(19th — Early 20th Centuries)*

У статті висвітлюється історія становлення соціально-правового статусу педагогів початкових та середніх закладів загальної освіти як соціально-професійної групи у Російській імперії XIX — початку XX ст. у межах Наддніпрянської України. Аналізуються аспекти матеріального забезпе-

чення, зокрема формування джерел статків, пенсійне забезпечення, право на статус державного службовця, а також соціальні гарантії відповідно до статусу. Звернено увагу на гендерний аспект проблеми: соціальне становище жінок-педагогів як у початкових, так і в середніх закладах освіти.

Ключові слова: освіта, XIX — початок XX ст., учитель, домашня наставниця, соціальний статус, державна служба, чиновник, класний чин.

Modernization of the educational sphere requires an appeal to historical experience. Teachers are an important part of the education system, providing training for future citizens and specialists in management and economics. Analysis of research shows that in domestic historiography the problems of the social status of teachers of primary and secondary educational institutions are not sufficiently covered. This article makes an attempt to trace the process of formation of the primary and secondary teaching staff into a social and professional group. The authors made extensive research on factual and statistical materials. In the course of the research special historical methods (historical-comparative, historical-systemic, retrospective) were used, supplementing them with general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, statistical). The research is based on the principles of historicism, objectivity, and concreteness.

The article highlights the history of the formation of the social status of teachers of educational institutions in the Russian Empire in the 19th — early 20th centuries, paying attention to the educational institutions of the Dnieper Ukraine, as an integral part of it. This process was reflected in the social structure of the population since a social and professional group of pedagogical workers was forming in the society. Teachers and professors of higher educational institutions belonged to this group. Teachers comprised the majority of the pedagogical staff, as they were teaching in primary and secondary educational institutions.

During this period, pedagogical workers of general educational institutions consolidated into a special social professional group, which performed the legally designated task of educating citizens and providing basic educational training for future specialists. In turn, this social group was not homogeneous in terms of material and non-material incentives. Zemstvo school teachers had fewer rights and material incentives, although they made up the majority of the teaching staff. Employees of district schools and gymnasiums had a better position since they were enrolled in the civil service with a higher salaries, pension guarantees, a system of awards and social preferences, but with limited career opportunities.

Keywords: education, 19th — early 20th century, teacher, home teacher, social status, civil service, official, class rank.

Модернізація освіти — процес, метою якого є впровадження ефективних методів, котрі мають поліпшити якість освіти, а також комплексу меха-

нізмів управління, що зробить систему гнучкою та здатною відповідати на сучасні виклики. Для цих трансформацій необхідно звернутися до історичного досвіду. Дослідження аспектів історії освіти, зокрема соціально-правового статусу педагогічних працівників, може бути враховано в реформаційних заходах щодо сучасної кадрової політики та підвищення престижності вчительської праці. Це і обумовлює актуальність даної роботи.

Становлення системи освіти Російської імперії, урізноманітнення типів закладів освіти, збільшення їх кількості позначилися на соціальній структурі, позаяк у суспільстві сформувалася соціально-професійна група педагогічних працівників. До цієї групи належали вчителі закладів загальної освіти й науково-педагогічні працівники. Зважаючи на регламентованість праці, педагогічні працівники були інкорпоровані до складу цивільного чиновництва.

Історіографію проблеми було започатковано наприкінці XIX — на початку XX ст. Праці цього періоду переважно загальні, бо їх тематика охоплює історичні огляди діяльності галузевого міністерства, закладів різних рівнів освіти, окремих питань підготовки педагогічних кадрів, проте в них містяться статистичні дані, наводиться огляд нормативної бази, загального стану освіти, розглянуто вплив реформ. Таким є фундаментальний огляд діяльності Міністерства народної освіти від його заснування до початку XX ст., який склав С. Рождественський. У контексті тематики пропонованого дослідження цікавою є праця А. Пютрюмова, де висвітлено аспекти суспільного та юридичного становища вчителя. Прикметно, що більшість публікацій цього періоду постали в ході тогочасної модернізації освіти.

Радянську історіографію, незважаючи на ідеологічний вплив, представлено низкою ґрунтовних досліджень з освітньої проблематики, які певною мірою стосуються теми. Переважно в працях цього періоду висвітлюється історія функціонування закладів освіти, підготовки педагогічних кадрів, досвід освітніх реформ XIX ст., розвиток педагогіки. Серед них дослідження Ш. Ганеліна (Ганелин, Ш. 1954), Н. Кузьміна (Кузьмин, Н. 1970), Е. Днєпрова (Днепров, Э. Д. 1975).

Сучасній історіографії притаманне підвищення уваги до освітньої тематики. З'явилася низка публікацій і дисертацій, автори яких розглядають різні її аспекти, зокрема становище педагогічних кадрів у суспільстві. Серед таких публікацій М. Гончарова (Гончаров, М. 2011), М. Вязьмітінова (Вязьмитинов, М. Н. 2017), І. Зубкова (Зубков, И. В. 2006). В дисертації В. Морозової¹ в юридичному контексті досліджено соціально-правовий статус учителів початкових і середніх навчальних закладів. Аспекти статусу педагога, як державного службовця, розглядаються у статті Т. Єрєміної (Еремина, Т. 2008).

Вітчизняна історіографія репрезентована низкою праць історичного і педагогічного спрямування, де в контексті дослідження наводиться мате-

¹ Морозова В. В. Правовой и социальной статус учителей в дореволюционной России: автореферат дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007.

ріал, що характеризує соціальний статус педагогічних працівників окремих типів закладів освіти. Серед них роботи Л. Березівської (Березівська, Л. 2011), Н. Андрійчук (Андрійчук, Н. М. 2011), Т. Соловйової й О. Ткаченко (Соловйова, Т. & Ткаченко, О. 2018). Отже, комплексно це питання висвітлено не було, тому наша стаття є такою спробою.

До джерельної бази дослідження залучено нормативно-правові акти, опубліковані в збірниках документів, а також статистичні матеріали навчальних округів, довідкову літературу. В роботі з фактологічним матеріалом, зважаючи на мету дослідження, використано спеціальні історичні методи: історико-хронологічний (вивчення історії становлення соціально-правового статусу вчителів) та порівняльно-історичний (зіставлення типів навчальних закладів, обсягу посадових вимог до педагогічних працівників, види їх матеріального забезпечення тощо). Також використано конкретно-пошуковий (залучення нормативних джерел, літератури, періодичних видань, статистичної інформації тощо) та статистичний (аналіз кількісних і якісних показників освітньої мережі, педагогічного складу тощо) методи. Застосовуються методи аналізу й синтезу, а також метод емпіричних досліджень під час опрацювання джерельної бази.

Отже, мета дослідження — визначити особливості соціально-правового статусу вчителів Наддніпрянської України XIX — початку XX ст. Відповідно до мети визначено завдання: простежити формування соціально-правового статусу педагогів, вивчити й узагальнити особливості соціально-правового статусу вчителів початкових і середніх закладів освіти.

У зв'язку з реформуванням на початку XIX ст. середньої й вищої освіти постало питання правового статусу педагогічних працівників, їх місця в регламентованій структурі службовців, бо на них покладалася завдання виховати підданих імперії та підготувати відповідних спеціалістів. У другій половині XIX ст. модернізація освіти інтенсифікувалась, обумовлена соціально-економічним розвитком. Тож для даної соціально-професійної групи протягом XIX ст. склалася нормативно-правова база, якою було визначено соціально-правовий статус групи з відповідними правами, обов'язками й матеріальними гарантіями відповідно до цього статусу.

Педагогічний склад Російської імперії включав учителів загальноосвітніх навчальних закладів початкового й середнього рівня, а також викладачів закладів вищої освіти. Вони були інтегровані, за певними винятками, до структури цивільного чиновництва як державні службовці, проте різнилися за статусом у самій структурі. Основними критеріями розмежування були освіта й місце роботи педагогічного працівника, а також істотне значення мало соціальне походження.

Вчителі були більшою за чисельністю групою в педагогічному складі, працюючи в початкових школах, училищах і гімназіях. Законодавчо

їм визначалися соціальні гарантії статусу. Вчителі звільнялися від призову на дійсну військову службу в мирний час і зараховувалися в запас на 15 років, але ця норма діяла за умови праці в навчальному закладі¹. Вчителі, які належали до податного стану, звільнялися від подушної податі. В разі закриття навчального закладу педагогові гарантувалося надання місця роботи в іншому навчальному закладі з виплатою річного окладу за попереднім місцем (Филоненко, Т. В. & Шепилов, А. В. 2004, с. 70). Особливим був юридично-процесуальний режим. Так, при відкритті провадження стосовно педагога слідство мали вести за участі представника освітнього відомства. В разі арешту підозрюваного поліція мала передати його керівництву навчальної установи. Винятком було слідство за карним злочином, але обов'язково слід було сповістити керівника закладу².

Початкова школа є первинною ланкою освітньої системи: за реформою 1803 р., це — парафіяльна школа й повітове училище, а з 1864 р. — парафіяльна та земська школи. Дані навчальні заклади згідно з положенням мали право засновуватися силами церковних парафій, органів місцевого самоврядування, організацій, приватних осіб із подальшим їх матеріальним забезпеченням: приміщення, навчальне обладнання, найм і оплата праці педагога.

Мінімальною кваліфікаційною вимогою до вчителів таких шкіл була наявність середньої освіти в обсязі гімназичного курсу. В першій половині XIX ст. вчителями в парафіяльних школах були представники духовенства, які закінчили духовну семінарію. Освітній показник учителів навчальних округів Наддніпрянщини останньої чверті XIX ст. показує, що більшість з них завершили курс навчання в учительських і духовних семінаріях та єпархіальних училищах. Так, в Одеському навчальному окрузі 35% педагогів-чоловіків закінчили вчительську семінарію, 20% — міські й повітові училища, 9% навчались у духовних семінаріях і 17% отримали освіту в інших навчальних закладах³.

Якщо на вакантне місце не знаходилася кандидатура з відповідною освітою, тимчасово до викладання допускали осіб з неповним середнім освітнім рівнем. Згодом було впроваджено вимогу затверджувати вчителя на посаду після випробувального терміну. Виняток становили педагоги, відомі училищній раді як досвідчені та надійні⁴. Отже, вимоги до якості педагогічних кадрів поступово підвищувалися.

Вчителі даних навчальних закладів не вважалися державними службовцями, перебуваючи в наймі фундатора, переважно земської громади, що опла-

¹ Российское законодательство об образовании XIX — начала XX века: сб. документов / ред. сост. Э. Д. Днепров: в 3 т. Т. 1. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. С. 543.

² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отделение 1. СПб.: Тип. Императ. Академии наук, 1864. С. 203–204.

³ Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и привислинских губерниях / ред. А. В. Дубовский. С.-Петербург: тип. МВД, 1884. С. 222.

⁴ Положение о начальных народных училищах от 25.05.1874 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗРИ). Собр. 2. Т. 49. Ч. 1. № 53574. С. 873.

чував їх працю. За посадою вони прирівнювалися до чиновників XIV класу (колезький реєстратор), найнижчого за Табелем про ранги, проте право отримати дійсний чин давалося за 12 років педагогічної вислуги¹. 1906 р. розпорядженням галузевого міністерства вислугу зменшено від одного до двох років залежно від рівня отриманої освіти². В цілому, вчитель початкової школи не тільки посідав найнижче місце в чиновницькій ієрархії, а й практично не мав перспектив кар'єрного зростання з усіма належними класному чину правами та пільгами, оскільки перебування на посаді відповідно до класного чину і належність до конкретного чину не були в законодавстві тотожними поняттями.

На початок ХХ ст. заробітна плати вчителя в середньому становила від 50 до 400 руб. на рік, додатково відводилося житло при школі, а також могли надавати й натуральну винагороду від селян. У 1880-х рр. встановлювалися надбавки за кваліфікацію та стаж (Филоненко, Т. В. & Шепилов, А. В. 2004, с. 71), що істотно поліпшувало фінансове становище педагогів початкових шкіл. Також учителі Київської, Волинської й Подільської губ. мали право отримувати додаткову виплату в сумі половини заробітної плати, проте ця норма не стосувалась осіб місцевого походження³, що обумовлювалось активними інтеграційними заходами влади щодо даних губерній. Це втілювалось і в кадровій політиці, зокрема в матеріальному заохоченні тих, хто безпосередньо провадив ці заходи.

Пенсійне забезпечення вчителям даних навчальних закладів до початку ХХ ст. не було передбачено. Щоб полегшити їхнє становище при втраті працездатності, організовувалися спеціальні суспільні пенсійні каси (Зубков, І. В., с. 95–96), куди робили грошові внески. Так, 1908 р. у таких пенсійних касах зберігалося коштів у земельних банках: Києва — 225 200 руб., Полтави — 228 900 руб., Харкова — 198 600 руб., а також відсоткові заставні папери земського банку Херсонської губ. на 229 600 руб.⁴ Наглядовою інстанцією було Міністерство народної освіти, яке контролювало й регулярно оприлюднювало фінансову інформацію. Проте коштів на прожиття бракувало й учителі постійно перебували в істотній скруті.

Таке становище вчителів початкових шкіл було зумовлене тим, що законодавчо відкривати заклади початкової освіти, окрім Міністерства народної освіти, мали право органи місцевого самоврядування, приватні особи, але

¹ Морозова В. В. Правовой и социальный статус учителей в дореволюционной России: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2007. С. 20.

² Сборник действующих распоряжений Министерства народного образования об учителях начальной народной училища. СПб.: Тип. Об-ва «Русская речь», 1911. С. 78.

³ Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях Западных и Царства Польского от 13.06.1886 г. // ПСЗРИ. Собр. 3. Т. 6. № 3817. С. 355.

⁴ От управления пенсионной кассы народных учителей и учительниц // Журнал Министерства Народного Просвещения, 1908. Новая серия. Ч. XVIII. С. 25.

з подальшим їх утриманням. Розмір утримання визначав засновник¹. Урядова підтримка при цьому була незначною. Так, 1879 р. у Київському навчальному окрузі державне субсидування такого типу шкіл становило 19%, кошти земства становили 27%, 45% становили кошти сільських громад². Видатки передбачалися на утримання приміщень, оплату праці вчителів і навчальні посібники та обладнання, тобто на нагальні потреби навчального процесу.

Педагоги повітових училищ, прогімназій і гімназій перебували в переважно привілейованому становищі порівняно з учителями початкових шкіл, бо законодавчо визначалися на державній службі. Зважаючи на те, що право відкривати неповні середні й середні навчальні заклади було надано також органам місцевого самоврядування (земствам і міським думах), товариствам та приватним особам, то умовою, за якої педагоги набували статусу держслужбовців, було призначення їх на посаду в Міністерстві народної освіти. Робота в приватних навчальних закладах не давала права зарахування на державну службу, але стаж роботи в них включали до педагогічної вислуги при прийнятті на роботу до державного закладу освіти й враховували при наданні класного чину відповідно до цього стажу.

Зважаючи на даний аспект, до вчителів висувалися відповідні кваліфікаційні вимоги щодо заняття посади в зазначених освітніх установах. Так, для вчителів міських училищ такою була наявність фахової освіти в обсязі курсу вчительського інституту³. Штатними педагогами гімназій і прогімназій були вчителі мов та каліграфії, наук (математика, фізика, хімія, природознавство, історія), креслення й малювання. До вчителів мов і наук висували вимогу мати університетську й педагогічну освіту в обсязі програми спеціального курсу. Для вчителів каліграфії, креслення та малювання встановлювались випробування для визначення рівня знання предмету й методів його викладання⁴, бо ці навчальні предмети були прикладні, тож наявність вищої освіти у претендентів на їх викладання не мала істотного значення. Не було обов'язковою кадровою вимогою, але мало значення при призначенні на посаду директора гімназії та інспектора гімназії й прогімназії те, чи має претендент науковий ступінь⁵. Ця вимога підкреслює важливість закладів середньої освіти в шкільній мережі, зважаючи на той аспект, що чиновництво нижчої ланки мало переважно гімназичну освіту як основну.

¹ Положение о начальных народных училищах: именной указ Сенату от 14.07.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 1. № 41068. С. 615.

² Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и привислинских губерниях / ред. А. В. Дубовский. С.-Петербург: тип. МВД, 1884. С. 244.

³ Положение о городских училищах от 31.05.1872 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 47. ч. 2. № 50909. С. 730.

⁴ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 2. № 41472. С. 170.

⁵ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 2. № 41472. С. 169.

Перебування на державній службі передбачало отримання класного чину згідно з Табелем про ранги, що відповідав займаній посаді в навчальному закладі. Відповідно до штатного розкладу, вчитель-інспектор, який був завідувачем міського або повітового училища, мав ранг VIII класу (колезький асесор), посада вчителя міського училища відповідала X класу (колезький секретар). Директор гімназії, як чиновник, обіймав посаду V класу (статський радник), а посада інспектора, як заступника директора й одночасно очільника прогімназії, відповідала чину VI класу (колезький радник). Педагогічний склад гімназії та прогімназії в ієрархії держслужбовців мав чин VIII класу за винятком учителів каліграфії, малювання та креслення, посади яких відповідали IX класу (титулярний радник)¹. Зазначимо також, що відповідно до законодавства присвоєння чину від IX до VI класу надавало особі статус особистого дворянства, а досягнення IV класу — спадкового (Шепелёв, Л. Е. 2005, с. 26). Належність до дворянства у феодальній ієрархії тогочасного суспільства надавала його носію певні преференції, які з початку 1860-х рр. поступово втрачають значення і на початок XX ст. належність до даного стану не додавала суспільної винятковості.

Призначення на посаду і присвоєння відповідного класного чину не були тотожними, оскільки законодавством було визначено термін вислуги після спливу якого наставало затвердження в ранзі держслужбовця. Так, для директора гімназії термін вислуги становив дев'ять років, для інспектора й викладачів — чотири роки. При цьому вислугу за цим рангом зраховували з моменту призначення на посаду², що в свою чергу істотно впливало в подальшому на відзначення нагородами та пенсійне забезпечення. Вищий ранг за вислугою присвоювали через визначений термін: у чини XII–VIII класу підвищували через три роки, в чини VII–V класу — через чотири роки (Вязьмитинов, М. Н. 2017, с. 8). Також передбачалася можливість отримати класний чин на один, але не більше, ніж на три ранги вище, ніж чин, що відповідав займаній посаді³, або бути призначеним на посаду, вищу, ніж чин претендента (Шепелёв, Л. Е. 2005, с. 24), якщо в цьому виникала кадрова потреба. Зазначимо, що такий механізм був загальним для системи чиновництва. Тож механізми призначення й переведення на посаду, отримання класного чину були достатньо гнучкі в задоволенні кадрових потреб, проте в кожному певному випадку все залежало від конкретної особи чиновника та обставин призначення.

¹ Штати та таблиці к Уставу гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 3. № 41472. С. 439–442.

² Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 30.07.1871 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 46. Ч. 2. № 49860. С. 98.

³ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 2. № 41472. С. 178.

Як чиновники вчителі міських училищ, гімназій і прогімназій отримували заробітну плату згідно зі штатним розкладом, котрий визначило Міністерство народної освіти. Зазвичай такі розклади були стандартні для кожного типу навчальних закладів, якщо інше не було передбачено окремими нормативними документами. Вчителі міських та повітових училищ, як чиновники нижчого рангу, мали на рік 350 руб. окладу, а також 190 руб. додаткових виплат, так званих «столових» і 75 руб. — на оплату помешкання. Вчитель-інспектор, як очільник навчального закладу, незважаючи на вищий класний чин, мав ті самі суми окладів і додаткової виплати, але з наданням службового помешкання¹. Для працівників училищ трьох західних губерній, які не були вихідцями з цих місцевостей, встановлювалися додаткові надбавки обсягом 20% від окладу². Причини цього заохочення вже було зазначено.

Для директора гімназії та інспектора, який був його заступником, а також очільником прогімназії, визначалися річні оклади в 1200 руб. та 900 руб. відповідно, річні виплати столових — 800 і 600 руб., а також надавалося службове житло³. Ці норми фінансового забезпечення керівництва поширювалося на всі види гімназій і прогімназій (класичні та реальні) й були уніфікованими.

Оклади педагогів гімназій та прогімназій не були уніфіковані, а диференціювалися за обсягом годин дисципліни, яку викладали, а також стажу роботи. Вчителі цих освітніх закладів мали тільки річні оклади без уже зазначених додаткових виплат і службового житла. До 1864 р. учителів гімназій і прогімназій поділяли на старших та молодших. Відповідно до старших зараховували викладачів наук (математика, фізика, історія, географія, природознавство), а молодші викладали мови, як давні, так і сучасні (Філоненко, Т. В. & Шепилов, А. В. 2004, с. 69). Це, в свою чергу, мало ознаки дискримінації всередині педагогічного колективу, що згодом законодавчо поступово усувалося, позначаючись на матеріальному забезпеченні вчителів. З 1872 р. оклади вчителів розділили на чотири розряди, що різнилися розмірами виплати за нормативне тижневе навантаження в 12 уроків. Відтоді вчитель четвертого розряду отримував 750 руб. на рік, третього — 900 руб., другого — 1200 руб., першого — 1500 руб. Для педагогів прогімназій річні оклади розподілялися на три розряди: 750, 950 та 1250 руб. (Філоненко, Т. В. & Шепилов, А. В. 2004, с. 69). Новопризначений учитель зараховувався з нижчим окладом, на вищу оплату він міг розраховувати за умови

¹ Положение о городских училищах от 31.05.1872 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 47. Ч. 3. № 50909. С. 280.

² Правила об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях Западных и Царства Польского от 13.06.1886 г. // ПСЗРИ. Собр. 3. Т. 6. № 3817. С. 355.

³ Штаты и таблицы к Уставу гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 19.11.1864 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 3. № 41472. С. 439–442.

п'ятирічної вислуги в тому самому навчальному закладі¹. Подальше просування залежало від кваліфікації претендента, стажу роботи, його професійних характеристик і наявності вакансій.

Розмір окладу визначався обсягом річного навантаження навчального предмету. Меншу заробітну плату отримував учитель каліграфії, креслення та малювання — 600 руб. на рік. Річні оклади вчителів мов і наук у середньому варіювалися від 850 до 1500 руб., що в місяць становило 70–120 руб. та співвідносилось з оплатою праці кваліфікованого робітника й молодшого офіцера. Зазначимо, що оклад учителів іноземних мов був меншим у реальних гімназіях і прогімназіях, що обумовлювалося меншим обсягом годин порівняно з класичними, де мови були в пріоритеті як профільний предмет.

Окрім основних виплат педагога могли мати й інші джерела фінансування, якими зазвичай були класне наставництво, додаткові уроки, перевірка учнівських робіт, а також традиційне репетиторство. За наявності вакансії вчитель міг виконувати обов'язки класного наставника, що додавало до окладу 600 руб. щорічно в гімназіях і прогімназіях². Проведення додаткових уроків у середньому щорічно поповнювало вчительський бюджет до 60 руб. За перевірку письмових робіт учителю прогімназії сплачували до 60 руб. щорічно на відміну від викладача гімназії, який за цю саму роботу отримував до 100 руб. Участь педагога в комісії, яка приймала іспити в охочих отримати екстерном атестат за курс гімназії або реального училища, оплачувалася гонораром зі спеціального збору в сумі 10 руб. з кожного претендента. Репетиторство давало можливість додати до бюджету суму з розрахунку 5 руб. за годину уроку (Вязьмитинов, М. Н. 2017, с. 5–6).

Зазначимо, що окремою групою серед педагогів були домашні наставники й домашні вчителі, які вели індивідуальну навчально-виховну діяльність приватно. Дозвіл на дану діяльність надавав попечитель навчального округу свідоцтвом з дотриманням відповідних вимог до кандидатів. Звання домашнього наставника надавали особам з вищою освітою, а для звання домашнього вчителя було достатньо неповного курсу закладу вищої освіти при успішному складанні спеціального кваліфікаційного випробування³. В чиновницькій ієрархії домашні вчителі за посадою прирівнювалися до XIV класу. Домашні наставники, як особи з вищою освітою, затверджувались у класному ранзі, що відповідав їх кваліфікації. Таким чином, домашні вчителі прирівнювались у статусі до педагогів училищ, а наставники — до викладачів гімназії.

¹ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения от 30.07.1871 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 46. Ч. 2. № 49860. С. 92.

² Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. СПб.: Тип. М-ва. вн. дел, 1901. С. 39–40.

³ Свод законов Российской Империи / ред. И. Д. Мордухай-Болтовский. СПб., 1912. Т. 3. Свод уставов о службе гражданской. Кн. 1. Устав о службе по определению от правительства. С. 82.

Вчителям як держслужбовцям держава гарантувала пенсійне забезпечення, умовою отримання якого був термін вислуги. Від нього залежав обсяг пенсійної виплати, в основі якої був оклад чиновника. Згідно зі статтею 85 Статуту про пенсії право на пенсію в обсязі повного окладу надавалося після 35 років служби. Відповідно зменшення терміну вислуги знижувало пенсійну виплату: вислуга 25 років визначала пенсію в половину окладу¹. Законом також гарантувалося матеріальне забезпечення вчителя на випадок хвороби, що спричинила втрату працездатності. В цьому випадку максимальний ценз вислуги був зменшеним. Також у разі втрати годувальника родина чиновника могла розраховувати на його пенсію в обсязі відповідно до вислуги на момент його смерті. Пенсійне забезпечення домашніх наставників та вчителів здійснювалося з особливих фондів міністерства освіти з відповідними гарантіями для родин педагогів цієї категорії.

Поряд з матеріальними гарантіями існувала система нагород. В Міністерстві народної освіти були відсутні відомчі відзнаки, тому заохочували педагогів загальною системою державних нагород. Як чиновників їх нагороджували орденами, якими відзначалися досягнення в загальнодержавній цивільній службі: Св. Станіслава, Св. Анни і Св. Володимира. Умовою нагородження була відповідність чину й посаді X класу. Нагородження відбувалося ступенево від нижчого (Св. Станіслава) до вищого (Св. Володимира): орденська ієрархія мала до трьох ступенів (винятком є орден Св. Володимира, що мав 4 ступені), що гарантувало нагородженому певні привілеї. Зазначимо, що нагородження скасовувалось і орден відкликався в разі скоєння злочину й набуття чинності вироком.

Нижчою відзнакою є медалі, які не надавали особливих привілеїв: «За самовідданість», «За успіхи в освіті юнацтва», ювілейні медалі до певних подій. Їх ієрархія залежала від металу (золото, срібло), орденської стрічки (за старшинством ордену в нагородній системі), місця носіння (нагрудна або нашійна). Вчителі, які перебували на державній службі, за 15 і більше років вислуги мали право отримати Знак відзнаки бездоганної служби. З 1859 р. мінімальний стаж підвищено до 40 років². Учителі початкових навчальних закладів, належні до податного стану, могли нагороджуватися званням особистого почесного громадянина за умови 10-річного педагогічного стажу, а за 20-річну вислугу — званням спадкового почесного громадянина³. Ці звання надавали певні соціально-економічні пільги та відповідні відзнаки державними нагородами, що відповідали цим статусам. Для домашніх наставників було передбачено присвоєння особливого звання «заслужений наставник» за умови, якщо особа мала

¹ Уставы о пенсиях и единовременных пособиях. С.-Петербург: тип. А.Траншеля, 1873. С. 85.

² Учреждение орденов и других знаков отличия. URL: <http://george-orden.narod.ru/statut1892s09.html>.

³ Свод законов Российской Империи / ред. И. Д. Мордухай-Болтовский. СПб., 1912. Т. 3. Свод уставов о службе гражданской. Кн. 1. Устав о службе по определению от правительства. С. 123.

25 років стажу й підготувала понад трьох осіб, які стали студентами вітчизняних університетів¹.

Атрибутом належності до державної служби був відомчий мундир, який у даному випадку є виразом належності педагога до відповідного навчального округу та наявності в нього певного класного чину. У 1830-х рр. впроваджено мундири для Харківського, Київського й Одеського навчальних округів з оригінальним шитвом для кожного. Обсяг даного шитва відповідав чину в ієрархії рангів держслужбовців. У останній третині XIX ст. відомчий формений одяг спростився: шитво замінили на наплічні знаки та петлиці на комірі з відповідними знаками. Право носіння мундиру при виході чиновника на пенсію визначалося законом як особлива нагорода за службові заслуги.

Зазначимо, що частину вчительського загалу, але нечисленну, становили жінки. Їх питома вага серед педагогічного складу була більша в початкових навчальних закладах, на відміну від середніх. Проте й у початкових залишалася традиційною перевага чоловіків-педагогів, що обумовлюється дискримінаційним щодо професії становищем жінки у тогочасному суспільстві. Так, у Київському навчальному окрузі вчительки в середовищі педагогів становили 10%, у Одеському їх питома вага досягала 21%. Серед них переважали випускниці гімназій (29%) і єпархіальних училищ (28%)², де функціонували спеціальні педагогічні класи, випускне свідоцтво яких надавало звання домашніх наставниць і домашніх учительок, а отже, й право викладати в освітніх закладах таких типів. Звання наставниці присвоювали тим випускницям, які закінчили основний курс і додатковий педагогічний клас та були нагороджені срібною чи золотою медаллю, без медалі зі схвальним атестатом — учительки³.

Як викладачі середніх закладів освіти жінки-педагоги перебували в нерівному становищі порівняно з чоловіками. Згідно з положенням на керівні посади в жіночих гімназіях і прогімназіях призначали переважно жінок. Педагогічний склад був змішаним: до викладання залучали як жінок, так і чоловіків. При цьому в прогімназіях та початкових класах гімназій пріоритет надавали жіноцтву⁴. До викладання допускали тих, хто мав звання домашньої наставниці або домашньої вчительки.

Так, у київській міністерській гімназії з 26 педагогів (за винятком заочників і наглядчочок), які забезпечували навчальний процес на 5 паралелях семи класів, 42% становили жінки, які переважно викладали мови, танці

¹ Сборник узаконений и правительственных распоряжений, касающихся домашних наставников, наставниц, учителей и учительниц и правила получения первого классного чина, наград и пенсий / сост. Г. Портненко. Москва: И. И. Пашков, 1906. С. 14–15.

² Статистические сведения о сельских училищах в Европейской России и привислинских губерниях / ред. А. В. Дубовский. С.-Петербург: тип. МВД, 1884. С. 226.

³ Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения от 24.05.1870 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 45. Ч. 1. № 48406. С. 705.

⁴ Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения от 24.05.1870 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 45. Ч. 1. № 48406. С. 702–704.

й рукоділля¹. Вищою, 58%, питома вага учительок була в полтавській Маріїнській гімназії². У жіночій прогімназії Григоріополя з семи вчителів-предметників, без урахування законовчителів і наглядчонок, п'ять були жінками³. Зазначимо, що в більших містах штатні посади викладачів наук (математика, фізика, природознавство, історія, географія) в навчальних закладах посідали викладачі чоловічих гімназій, які переважно мали вищу освіту. Заробітну плату викладачкам призначали відповідно до штатних розкладів цих навчальних закладів, а також їм гарантувалися пенсійні виплати зі спеціальних коштів галузевого міністерства.

Нагороджували жінок-педагогів за службові й фахові досягнення медалями, про які вже було зазначено, залежно від їх становища в нагородній ієрархії, а також відповідно до посади та рівня навчального закладу. Спеціальною відзнакою є Маріїнський знак бездоганної служби, заснований 1828 р., що надавався вчителькам і вихователькам навчально-виховних закладів благодійного Відомства імператриці Марії. Щоб охопити всіх жінок, зокрема педагогів, на початку ХХ ст. в нагородну систему впровадили знак відзнаки Св. Ольги за державну та громадську службу. Отже, жінок за професійні досягнення відзначали значно скромніше, ніж чоловіків. Такий аспект обумовлений тим, що жінки не вважалися тими, що перебувають на державній службі, а саме перебування в класному чині давало право отримати орденську відзнаку. Не останнім при цьому був освітній ценз, що залежав у свою чергу від гендерного фактору.

Отже, протягом даного періоду педагогічні працівники загальноосвітніх навчальних закладів консолідуються в особливу соціальну професійну групу, яка виконувала законодавчо окреслене завдання щодо виховання підданих і забезпечення базової освітньої підготовки майбутніх спеціалістів. В свою чергу, ця соціальна група не була однорідною всередині за матеріальними та нематеріальними заохоченнями. Менше прав і обсягу матеріальної винагороди мали вчителі парафіяльних та земських шкіл, хоча й становили більшу частину педагогічного загалу. Працівники повітових училищ та гімназій мали краще становище, оскільки зараховувалися на державну службу з суттєвою заробітною платою, гарантіями пенсійного забезпечення, системою нагород і соціальних преференцій, проте з обмеженими можливостями щодо службового зростання, позаяк обмежувалися співвідношенням посад та системою рангів загальнодержавної чиновної структури. Незважаючи на це, матеріальна винагорода учительської праці дорівнюва-

¹ Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 год. Киев: И. Кушнарев и К^о, 1908. С. 171–174.

² Памятная книжка Киевского учебного округа на 1908 год. Киев: И. Кушнарев и К^о, 1908. С. 233–235.

³ Памятная книжка Одесского учебного округа на 1913–1914 учебный год. Одесса: Русская речь, 1914. С. 171–174.

ла належній чиновництву й офіцерству середнього та молодшого рівня, що, в свою чергу, свідчило про її суспільну цінність.

Андрійчук, Н. М. 2011. *Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.)*. Житомир: Вид-во ЖДУ.

Березівська, Л. 2011. Державна політика щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти в Україні в імперську добу (кінець XIX ст. — 1917 р.). *Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2. С. 44–52.

Вязьмитинов, М. Н. 2017. Система матеріального забезпечення і поощрення преподавателей і учителів в освітніх установах імператорської Росії. *Вестник УлГТУ*. № 2. С. 4–14.

Ганелин, Ш. 1954. *Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века*. Москва: Учпедгиз.

Гончаров, М. 2011. Підготовка педагогічних кадрів в Росії в XIX — на початку XX століття. *Преподаватель XXI век*. № 1. С. 129–139.

Днепров, Э. Д. 1975. Школа в Росії во второй половині XIX століття. *Советская педагогика*. № 9. С. 113–124.

Еремина, Т. И. 2008. Государственная служба учителей ведомства Министерства народного просвещения в начале XX століття. *Universum: вестник Герценовского университета*. № 5. С. 74–79.

Зубков, И. В. 2006. Учителя средних і начальних школ в конце XIX — начале XX століття. *Вестник РУДН. Серия «История России»*. № 3 (7). С. 95–99.

Кузьмин, Н. 1970. *Учительские семинарии России и их место в подготовке учителей начальной школы*. Курган: Кург. гос. пед. ин-т.

Соловійова, Т. & Ткаченко, О. 2018. Нормативно-правове забезпечення професійної освіти у XIX — на початку XX століття (на прикладі Київської губернії). *Наукові записки з української історії*. Вип. 44. С. 40–49.

Филоненко, Т. В. & Шепилов, А. В. 2004. Матеріальне положення учителів в дореволюційній Росії. *Педагогика*. № 7. С. 65–75.

Шепелёв, Л. Е. 2005. *Титулы, мундиры и ордена Российской империи*. Москва: Центрполиграф.

Andriiuchuk, N. M. 2011. *Pidhotovka vchyteliv narodnoi shkoly v uchytelskykh seminariakh Ukrainy (1860–1917 rr.)*. [Training of Public-School Teachers in Teachers' Seminaries of Ukraine (1860–1917)]. Zhytomyr. [in Ukrainian]

Berezivska, L. 2011. Derzhavna polityka shchodo dyferentsiatsii orhanizatsii i zmistu shkilnoi osvity v Ukraini v impersku dobu (kinets XIX — 1917 r.). [State Policy Regarding the Differentiation of the Organization and Content of School Education in Ukraine during the Imperial Era (End of the 19th Century — 1917)]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh*. Vyp. 2. S. 44–52. [in Ukrainian]

Vyazmitinov, M. N. 2017. Sistema materialnogo obespecheniya i pooshreniya prepodavately i uchitelej v obrazovatelnyh uchrezhdeniyah imperatorskoj Rossii [The System of Material Support and Encouragement of Professors and Teachers in Educational Institutions of Imperial Russia]. *Vestnik UIGTU*. № 2. S. 4–14. [in Russian].

Ganelin, Sh. 1954. *Ocherki po istorii sredney shkoly v Rossii vtoroy poloviny XIX veka*. [Essays on the History of Secondary School in Russia in the Second Half of the 19th Century]. Moscow. [in Russian]

Goncharov, M. 2011. Podgotovka pedagogicheskikh kadrov v Rossii v XIX — nachale XX veka. [Training of Pedagogical Staff in Russia in the 19th — Early 20th Centuries] *Prepodavatel XXI vek*. № 1. S. 129–139. [in Russian]

Dneprov, E. D. 1975. Shkola v Rossii vo vtoroi polovine XIX veka [School in Russia in the Second Half of the 19th Century] *Sovetskaya pedagogika*. № 9. S. 113–124. [in Russian]

Eremina, T. I. 2008. Gosudarstvennaya sluzhba uchitelei vedomstva Ministerstva narodnogo prosvesh'eniya v nachale XX veka [State Service of Teachers of the Department of the Ministry of Public Education at the Beginning of the 20th Century]. *Universum: vestnik Gercenovskogo universiteta*. № 5. S. 74–79. [in Russian].

Zubkov, I. V. 2006. Uchitelya srednih i naczalnyh shkol v konce XIX — nachale XX v. [Teachers of Secondary and Primary Schools in Late 19th — Early 20th Century] *Vestnik RUDN. Seriya «Istoriya Rossii»*. № 3 (7). S. 95–99. [in Russian].

Kuzmin, N. 1970. *Uchitelskiye seminarii Rossii i ikh mesto v podgotovke uchiteley nachalnoy shkoly*. [Teachers' Seminaries in Russia and Their Place in the Training of Elementary School Teachers]. Kurgan. [in Russian]

Soloviova, T. & Tkachenko, O. 2018. Normatyvno-pravove zabezpechennia profesiinoi osvity u XIX — na pochatku XX st. (na prykladi Kyivskoi hubernii). [Regulatory and Legal Provision of Professional Education in the 19th and Early 20th Centuries. (on the Example of Kyiv Province)]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. Vyp. 44. S. 40–49. [in Ukrainian]

Filonenko, T. V. & Shepilov, A. V. 2004. Materialnoe polozenie uchitelej v dorevolycionnoj Rossii [Financial Standing of Teachers in Prerevolutionary Russia]. *Pedagogika*. № 7. S. 65–75. [in Russian].

Shepelev, L. E. 2005. *Tituly, mundiry s ordena Rossijskoj imperii* [Titles, Uniforms and Orders of the Russian Empire]. Moscow. [in Russian].

УДК 392.1 (477.86)

DOI: 10.20535/2307-5244.55.2022.269607

M. Romaniv

ORCID

Ivan Franko National University of Lviv

M. Г. Романів

Львівський національний університет імені Івана Франка

**WINTER CALENDAR RITUALS OF POKUTTIA
IN THE WORKS OF POLISH ETHNOGRAPHERS
OF THE LAST THIRD OF 19th — EARLY 20th CENT.**

*Зимова календарна обрядовість українців Покуття
у працях польських етнографів
останньої третини XIX — початку XX ст.*

The article focuses on the study of the works of leading Polish ethnographers of the late 19th to early 20th centuries, including Leopold Waigel, Oskar Kolberg, Ksawery Mroczko and Józef Schnaider, who made significant contributions to the research of the traditional culture of Ukrainians in Pokuttia and their winter